

Els efectes de la pandèmia en els espais i projectes que promouen la gestió comunitària de la cultura

Santiago Eizaguirre Anglada^a

Paraules clau: gestió comunitària, economia solidària, democratització econòmica

Els espais de gestió comunitària de la cultura són una forma particular de comuns culturals urbans orientats a promoure una aproximació participativa a l'emancipació cultural, però també són entorns molt actius pel que fa a la governança d'ecosistemes locals en favor de la democratització econòmica, la resiliència comunitària i l'educació ecosocial. En aquest article, basant-nos en l'anàlisi de contingut de diferents grups de debat duts a terme durant l'any 2021, intentarem copsar com l'ecosistema barceloní de projectes de cooperació comunitària entorn a la gestió de la cultura ha patit els efectes de la crisi desencadenada per la pandèmia de covid-19. Les propostes que està articulant aquest sector poden tenir impactes en les polítiques culturals, i busquen la construcció d'un marc normatiu que reconegui la gestió comunitària legalment i interpel·li també altres àmbits de les polítiques públiques.

Introducció

Podem considerar comuns culturals molts elements diferents, per exemple: els costums, les lleis, la manera de vestir, l'estil arquitectònic, els estàndards socials, les creences religioses o les tradicions. Són pràctiques socials o elements simbòlics, que tenen una vessant pragmàtica, però alhora molta càrrega ideològica, que poden actuar com a béns comuns, que no són propietat de ningú i alhora són patrimoni de tothom que els reconeix com a tals. Béns que són protegits i reproduïts en la mesura que les

a. Professor de Sociologia (UB). Grup de Recerca Creativitat, Innovació i Transformació Urbana. santieizaguirre@ub.edu; [@xantieiza](https://twitter.com/xantieiza)

persones que els fan servir o practiquen els valoren especialment i els protegeixen agrupant-se al voltant d'organitzacions i institucions amb aquesta finalitat. Els béns comuns es defensen i reivindiquen a través de l'autoorganització col·lectiva.

Entre els béns comuns de tipus culturals, avui en dia, especialment al context urbà, els espais i els projectes culturals de gestió comunitària representen un sistema molt heterogeni i ric pel que fa a l'ús de recursos i infraestructures materials al servei de l'accés i l'equitat en el dret a la cultura de proximitat. Però no només això, com demostra la consolidació de la Xarxa d'Espais Comunitaris (XEC)¹. Els espais de gestió comunitària de la cultura tenen una forta càrrega ideològica perquè alhora invoquen els seus entorns a l'articulació d'un moviment sociopolític que defensa uns valors i uns recursos molt concrets, a l'abast de tothom i, especialment, en contacte amb el territori, que responen a un ideari de democratització econòmica, transició ecosocial i de defensa del dret a la vida i a la ciutat.

Així, podem dir que els espais i projectes de gestió comunitària de la cultura representen, d'una banda, un model de gestió participada dels equipaments, recursos i serveis culturals, però, molt més enllà d'això, es conceben

com un moviment sociopolític en favor de la defensa dels béns comuns en un sentit que va més enllà de l'àmbit estrictament cultural. És en aquest sentit que més enllà de representar un avenç pel que fa a la contractació pública en la gestió d'equipaments i serveis culturals de proximitat, els espais de gestió comunitària de la cultura es poden considerar com a nodes d'empoderament democràtic, vitals per afrontar les múltiples crisis ecosocials que tenim al davant.

1. L'impacte de la pandèmia en les pràctiques d'intervenció cultural participatives

En una recerca promoguda per l'Institut de Cultura de Barcelona i coordinada per les cooperatives La Hidra i Artibarrí el 2018, sota la direcció de Javier Rodrigo i Mauro Castro, es va desenvolupar una delimitació de la gestió comunitària de la cultura a Barcelona que explorava quatre grans àrees d'atenció: la cultura comunitària, els denominats nous espais de gestió comunitària, els equipaments de proximitat en cultura, i les festes populars i comunitàries. En aquest article per copsar com la pandèmia ha impactat en els projectes de cultura comunitària a la ciutat ens sembla útil observar els dos primers tipus o categories identificats per aquest estudi de referència tenint en compte que fan menció a dos grups d'actors molt interrelacionats entre ells i alhora complementaris: d'una banda, els professionals del sector sociocultural i comunitari, incloent-hi els projectes participatius d'intervenció artística, i d'altra banda, les plataformes ciutadanes que promouen la gestió comunitària de la cultura, que, en molts sentits, es nodreixen dels primers, però, alhora, tenen lògiques de funcionament pròpies.

1. Aquest article recull coneixement i observacions emmarcades en un projecte promogut per part de la Comissió de Formació i Publicacions i la Xarxa d'Espais Comunitaris de la Xarxa d'Economia Solidària de Catalunya. El projecte culmina amb un llibre d'autoria col·lectiva, editat per Eizaguirre, S. i Rodrigo, J. (2022) i publicat per l'editorial Icària "Perquè tot és de tothom. Gestió comunitària de la cultura i economia solidària".

Per a la categoria “cultura comunitària”, que seria la que interpel·la sobretot actors professionalitzats en l'àmbit socioeducatiu, cultural i comunitari, aquesta recerca efectuada el 2018 recollia com a exemples projectes d'art amb mirada participativa, com el programa Barris en dansa. També incloïa en aquest apartat iniciatives de cultura comunitària desenvolupades a través de col·lectius o associacions culturals, com, per exemple, Comunitària i Riborquestra, al barri de la Ribera. Moltes d'aquestes són experiències que responen a un model artístic de tipus comunitari segons autories col·lectives i en els quals intervenen de manera directa referents tècnics dels districtes, especialment en les àrees de participació, joventut o educació. Les iniciatives del tercer sector en el camp de les pràctiques socioculturals i les arts comunitàries, així com també els espais de cultura comunitària de base, amb fort arrelament als territoris, formarien part d'aquest primer tipus d'experiències relacionades per Castro i Rodrigo (2018): el Forn de teatre Pa'tot'hom, al Raval, o L'automàtica, a Gràcia, en serien exemples. També s'inclourien en aquest grup d'estructures els laboratoris de cultura i ciutadania que treballen en el marc d'equipaments de proximitat i que desenvolupen programes de mediació comunitària inserits al territori i que responen a necessitats pròpies de generar retorn social, com podria ser el programa Bon Viver de les Arts, a Bon Pastor².

2. Castro i Rodrigo (2018) caracteritzen aquestes iniciatives com a microempreses que suporten la càrrega de moltes activitats diferents. Funcionen amb la temporalitat de programes concrets en què el treball en xarxa amb diferents actors i el codissey amb plans de barris integrals, de salut comunitària o de tipus educatiu, són molt variables i tenen un alt grau d'adaptabilitat, resiliència i integració en els contextos en què tenen lloc. Són experiències que transiten diferents àmbits de treball, des de

La manera com el confinament associat a la pandèmia ha impactat en els projectes artístics, formatius o culturals amb mirada comunitària, especialment pel que fa a la intervenció artística participativa, és anàloga a la d'altres sectors en els quals intervé el contacte humà com a element essencial. La distància física imposada per les mesures de confinament va implicar que totes les activitats d'intervenció que suposaven contacte i proximitat física s'haguessin d'anular durant un llarg període de temps. Són molts els festivals de petit format i els cicles d'intervenció artística que es feien abans dels esdeveniments de la primavera del 2020 que no s'han reprès un cop s'han recuperat les activitats. Un exemple podria ser el cicle Cranc de cinema experimental que havia aplegat, a L'Automàtica de Gràcia, públic i artistes convidats en una conversa de proximitat al voltant de la projecció de cinema d'avantguarda. Ens trobem en aquest exemple que els condicionants d'un local petit, en el qual tots els espectacles i cicles de petit format que s'hi feien es van haver d'anular i, en determinats casos, no s'han reprès. Aquest cas concret seria l'exemple d'un cicle d'activitat periòdic en una petita associació cultural i impremta comunitària. L'Automàtica, com a entitat de foment de la cultura impresa, les arts gràfiques i l'experimentació audiovisual ha recuperat l'activitat en molts altres sentits,

l'educació expandida o informal, l'acció comunitària, els temes de gènere, joventut, cultura o participació d'una manera molt situada on l'arrelament al context i les pràctiques concretes fan que no responguin a un sol model ni es puguin transferir de manera universal. També, des de la perspectiva creativa, costa presentar-los com a productes i van més enllà de l'existència d'un públic destinatari. Són, per tant, més aviat processos comunitaris i creatius que proposen continguts, formes i relacions que poden arribar a dotar de sentit i poden generar dinàmiques al voltant dels equipaments culturals de proximitat o de manera a autònoma en aquests.

però pel camí ha perdut algun dels cicles i activitats de referència que havien estat clau per donar-se a conèixer.

2. El reconeixement dels professionals de l'acció comunitària

Una altra manera de pensar en els efectes de la pandèmia en el sector de la intervenció cultural i sociocomunitària és observar com l'acció sociocomunitària des d'una perspectiva professional va viure el confinament i la situació d'excepció sociosanitària conseqüent. Les associacions d'articulació dels treballadors del sector de l'acció comunitària van tenir un primer moment de visualització pública el juny de 2020, amb la publicació del Manifest #AccioComunitariaARA promogut per diverses associacions de professionals del sector socioeducatiu i sociocomunitari³. L'alerta dels professionals del sector davant el risc de l'auge de discursos xenòfobs, les violències masclistes i la vulneració dels drets fonamentals derivades de les mesures d'aïllament físic i control sanitari de la pandèmia s'hi va posar de manifest. També la demanda de més recursos financers públics per fer front, mitjançant programes, accions i projectes concrets, a les conseqüències de la crisi i la necessitat de pal·liar els dèficits en termes de solidaritat, xarxes de suport mutu, cohesió social urbana o dinàmiques de convivència.

“[...] Per pal·liar aquesta crisi cal reforçar, ampliar i crear accions i projectes que facilitin la presa de consciència i el compromís col·lectiu per tal de seguir posant en pràctica, ara més que mai, la solidaritat, les xarxes de

suport emocional i la cohesió i la convivència, i dibuixar, així, un nou marc de relacions més justes i significatives entre tot allò públic i comú.” (Manifest #AccioComunitariaAra)

El novembre de 2020 la Xarxa d'Espais Comunitaris organitzava una sessió de treball en línia entre diferents professionals involucrats en casals de barri que s'identificaven amb el marc de l'acció comunitària. Al voltant de vint treballadors d'entorns identificables com a casals de barri, punts Omnia, però també representants d'entitats veïnals de gestió comunitària, es trobaven en línia per discutir diverses qüestions amb caràcter d'urgència. El context normatiu era d'excepció sociosanitària i el punt central de l'ordre del dia de la sessió girava entorn de les limitacions d'actuació que plantejava el PROCICAT en la seva actuació diària. Un dels problemes de fons de la governança de la cohesió social a la ciutat és la manca de referents clars en el camp social i mediàtic sobre la tasca concreta dels treballadors comunitaris. Un problema greu amb manifestacions molt concretes en forma de precarietat i vulnerabilitat laboral per tot el sector de l'acció comunitària, condicionat perquè no està enquadrat orgànicament dins el sistema públic de serveis socials.

L'acció comunitària es troba en una zona de grisos (o un terreny de ningú) entre els serveis i recursos públics (representats pels treballadors socials, els tècnics de l'administració o els centres d'assistència primària), i els processos d'autoorganització, suport mutu i resiliència ciutadana dels moviments veïnals. Els treballadors del

3. Aquest manifest va tenir una rèplica en l'àmbit espanyol, promogut per la *Red de Espacios y Agentes de Cultura Comunitaria (2022)*, el “Manifiesto en defensa de la cultura comunitaria, sus gentes y sus espacios”.

sector sociocomunitari ja estan avesats a haver de combinar barrets a vegades contradictoris entre l'acció professional articuladora de polítiques públiques i l'acció directa de militància veïnal. En els moments del confinament per la pandèmia aquesta complementarietat es va veure condicionada.

“[...] vam tenir la sensació que suplíem l'Administració, facilitàvem un suport, una informació per poder accedir a ajudes, a la qual per molts no era gens fàcil accedir perquè l'Administració havia tancat portes d'atenció directa i presencial. Tot el que era accedir a treballadora social es va tornar molt difícil. Calia cita prèvia i la cita prèvia era a través d'un aplicatiu que era molt complicat [...] En aquest sentit, podem dir que l'Administració s'ha oblidat de la població silenciada, i això és greu. (Amanda Canals, treballadora de l'Escola comunitària de formació de persones adultes – La Troca – Escola d'estiu de la XES, Juny 2021)

Durant els mesos que van seguir el confinament més dur, i a mesura que els equipaments culturals de proximitat obrien les portes, de manera progressiva, recuperant la normalitat de manera més lenta que altres sectors, l'àmbit professional de l'acció comunitària, per condicions laborals més vinculat al tercer sector que a l'administració pública, va viure de manera accentuada els dilemes d'una manca de referents clars. Qüestions tècniques, vinculades a la urgència del moment sobre com era possible saltar-se les restriccions de distanciament físic aprofitant alguns silencis administratius van emergir en l'acció diària dels treballadors comunitaris.

“[...] Moltes activitats, ho anàvem comentant amb el districte i ens deien que no... [...]

Aleshores t'adones que potser millor si preferim demanar perdó que demanar permís (...) perquè es poden fer esports federats, però no activitats sociocomunitàries o culturals?” (grup de debat entre treballadors comunitaris, Novembre 2020)

També durant l'estat d'excepció va emergir aquest decalatge entre les condicions de treball entre la xarxa pública de serveis socials i el treball externalitzat al tercer sector a partir de plans d'acció comunitària. La manca de coordinació entre treballadors socials i treballadors comunitaris, i el fet que socialment (políticament i mediàticament) hi ha un desconeixement profund de què és l'acció comunitària i el paper que aquesta té a enfortir el teixit social local. La identificació d'aquesta necessitat en l'àmbit polític es posa de manifest en l'aprovació, per part del Parlament de Catalunya, el desembre de 2020, d'un nou pla estratègic de Serveis Socials (2020-2024), amb una dotació que el conseller de Treball, Acció Social i Famílies qualifica com a “més preventiva i més social” (ACN, 2020). Pel període 2021-2022, aquest pla destina 62M d'euros a accions que es corresponen amb aquest enfocament més comunitari dels serveis socials.

“[...] convocatòria a entitats sense ànim de lucre que desenvolupin projectes en àmbits com l'atenció a la infància i l'adolescència, l'associacionisme, l'atenció a la immigració, la lluita contra la violència masclista, la igualtat de drets, l'educació en el lleure, l'atenció a famílies en situació de vulnerabilitat, el sensellarisme o

la gent gran, entre d'altres" (Agència Catalana de Notícies, 2020)

És significatiu assenyalar també el rol d'aquest grup de professionals com a termòmetres de l'augment de les desigualtats socials i de la detecció de les problemàtiques en l'equitat i l'accés als serveis públics. A partir del contacte directe amb els sectors de població que s'han quedat enrere en el procés de digitalització accelerat que ha dut associat la pandèmia, molts treballadors del programa de punts OMNIA d'accés a les noves tecnologies, per exemple, destaquen que durant l'estat d'emergència es van prioritzar els programes educatius orientats a escoles per part d'aquesta Xarxa d'equipaments de proximitat de la Generalitat, i es van deixar de banda altres grups de població en situació d'exclusió davant la bretxa digital.

3. La reacció del moviment en favor de la gestió comunitària de la cultura

La visibilització del moviment en favor de la gestió comunitària de la cultura es pot situar entre dos moments. Entre els anys de la cristallització de moltes lluites socials i veïnals exacerbades per la crisi de 2008, articulades en malestar col·lectiu al voltant del moviment del 15-M, i l'impacte de la crisi socioeconòmica i ecològica encara per assumir en molts sentits, destapada per la sindèmia⁴ a

4. Segons la Viquipèdia, una sindèmia o epidèmia sindèmica és "l'agregació sinèrgica de dues o més epidèmies concurrents o seqüencials en una població amb interaccions biològiques que exacerben el pronòstic i la càrrega de la malaltia. Les sindèmies es desenvolupen sota les diferències en salut de la població, provocades per la pobresa, l'estrès o la violència estructurals, i són estudiades per epidemiòlegs i antropòlegs especialitzats i preocupats per la salut pública, la salut comunitària i els

partir del 2020. Ens situem en un context que està relacionat, d'una manera més o menys clara, amb els límits del creixement econòmic capitalista, la crisi climàtica i l'escassetat de recursos energètics. És en aquest marc que en un àmbit molt local diversos projectes de veïnatge autoorganitzat al voltant de la promoció de respostes per la superació de la desigualtat i l'exclusió social han fet front, també, a la polièdrica naturalesa dels reptes contemporanis amb iniciatives culturals arrelades a una realitat desigual marcada per la incertesa i la volatilitat. Així, podem entendre els espais de gestió comunitària al voltant de projectes culturals com dinàmiques autoorganitzatives de repensament col·lectiu davant una realitat marcada per una multiplicitat de fronts crítics. Per resumir una postura comuna podem dir que són totes experiències culturals que es vinculen a una visió ecologista i feminista del desenvolupament econòmic. Uns referents conceptuals amb els quals podem sintetitzar les línies ideològiques del moviment sociopolític al voltant de la gestió comunitària. Un espai que aposta per crear aliances decreixentistes i posa l'accent en l'autonomia local i la democratització econòmica com a motius centrals de les pràctiques culturals.

En la recerca promoguda per l'ICUB, l'Hidra i Artibarri (2018), abans esmentada, es destaquen com el segon grup d'activitats inclosos com a referents en la comprensió de la gestió comunitària de la cultura com a "nous espais de gestió comunitària". Entre aquests, s'esmenten el Casal de

efectes de les condicions socials sobre la salut. L'enfocament sindèmic s'allunya de l'enfocament biomèdic de les malalties que aïlla, estudia i tracta les malalties com a entitats diferents separades d'altres malalties i independents dels contextos socials".

barri de la Prosperitat; el Casal Font d'en Fargues; la Casa Orlandai, a Sarrià; l'Ateneu Harmonia, a Sant Andreu; el Casal Pou de la Figuera, al barri de Sant Pere i Santa Caterina; la Farinera del Clot; Can Batlló i la Lleialtat, a Sants, entre d'altres, que han desencadenat un moviment que ha fet que l'Administració Municipal reconegués les plataformes ciutadanes de base local com a agents sobirans que aporten un valor afegit clau en el lideratge d'equipaments culturals. En aquest sentit, els acords de gestió ciutadana d'equipaments culturals identifiquen a Barcelona una manera de fer cultura de proximitat en què les comunitats locals s'impliquen en la producció i la gestió de continguts promovent pràctiques culturals democratitzadores. També fora de Barcelona experiències com les de la Coma-Cross, de Salt; Can Sempere, de Premià de Mar o l'Ateneu Candela, a Terrassa, en diferents moments de maduresa organitzacional i amb diferents graus d'institucionalització, reconeixement i col·laboració amb el sector públic, s'han emmirallat en aquest tipus d'acords.

“[...] la gestió comunitària s'ha d'entendre com un moviment polític, mai com un moviment de gestió per delegació. La gestió per delegació la fan les empreses mitjançant concessions o el que sigui, però l'única raó de ser de la gestió comunitària és, precisament, el fet que arribi on l'Administració no hi és. Aquí és important el conflicte, els nous marcs, la transformació social, i jo crec que el problema, i no dispero tant contra l'Administració, sinó contra el propi moviment, és que hi ha un risc, i la pandèmia l'ha posat de manifest, que si no hi ha conflicte, si no hi ha moviment i no hi ha base, la gestió comunitària perd la

seva raó de ser, i a vegades la gestió, i la gestió ciutadana en particular, pot donar una sensació de fals confort. [...] Només entenc la gestió comunitària com un espai emancipador de les persones i emancipador dels col·lectius, perquè, si no, ens convertirem en gestors, i gestors n'hi haurà sempre uns altres que ho faran més barat i amb menys problemes” (Oriol Barba – Centre cívic Casa Orlandai)

Aquests espais es defineixen com a “nous” perquè dialoguen amb una experiència prèvia de reivindicació d'equipaments pels barris. Aquesta onada anterior és la dels espais reivindicats a inicis dels anys vuitanta del segle vint, fruit de reclamacions veïnals i orientats a l'oferiment d'equipaments culturals diversos. Sota diferents formes de gestió, la Flor de Maig, la Sedeta, el Bon Pastor, l'Ateneu Popular de 9 Barris, les Cotxeres de Sants, Can Felipa, la Bàscula o l'Artesà de Gràcia es poden situar cronològicament com a referents d'aquella onada anterior a l'actual o “nova” onada de reivindicació d'espais per a la gestió cultural participada. Com assenyalen Castro i Rodrigo (2018), especialment a partir del 2011, ens trobem per tota la ciutat amb iniciatives de recuperació d'espais amb una mirada col·lectiva que no es queda en la reivindicació d'una dotació d'equipaments, sinó que vol incidir de manera comunitària a través de plataformes veïnals en l'autonomia comunitària per a la configuració, gestió i direcció d'aquests espais. Generalment, estem parlant d'iniciatives que es basen en un model assembleari que treballa per comissions, que busca generar dinàmiques de governança democràtica a nivell intern que impliquin un alt grau de participació veïnal, militant o activista.

4. La necessitat de proximitat en relació amb la cultura

Els espais que promouen la gestió comunitària d'activitats i infraestructures per a l'apoderament cultural coincideixen a ressaltar que el desenvolupament no només és una cosa que es basa en el maquinari, la tecnologia, o la biomedicina, sinó que l'emancipació cultural, la governança democràtica i l'educació al llarg de la vida són aspectes clau del desenvolupament local. Però la participació en la gestió d'activitats culturals no té una fórmula senzilla, ni molt menys fàcil de replicar. Les ciutats afectades pels processos de mercantilització i fragmentació de les relacions socials són extremadament desiguals pel que fa a les pràctiques participatives en cultura per part de la població. D'un barri a l'altre, les capacitats cíviques i la implicació comunitària al voltant de projectes culturals i de base poden variar extremadament (Barbieri, 2022). Si una cosa ha posat de manifest la pandèmia com a fenomen transversal, malgrat les desiguals condicions de vida a la ciutat, és el sentit profund i a llarg termini que tenen els espais que fomenten la proximitat en la relació de la població amb la cultura. També la seva precarietat en l'ordre de prioritats donades per descomptat en una situació d'emergència.

“[...] Doncs, evidentment, cultura no és un sector, cultura no és una indústria, cultura és salut pública, cultura és salut comunitària, i a la pandèmia aquí hem patinat, estem malalts comunitàriament i hem de revertir aquesta situació des dels equipaments de proximitat, i crec que tenim aquí un rol per jugar, i demanar que la cultura ha de ser un servei bàsic que s'ha de garantir, en aquest moment hi ha alguns

equipaments que estan tenint problemes, és fàcil de retallar aquesta partida, i entenc que hem d'aconseguir que l'administració vegi com a imprescindible i com a bàsica la cultura comunitària a través d'aquests equipaments capil·lars de proximitat” (Enric Capdevila – Plataforma de Gestió Ciutadana de Barcelona)

No sempre és fàcil construir els equilibris associatius i organitzacionals que fan possibles dinàmiques culturals en favor de la democratització econòmica i d'una gestió comunitària de la cultura. Aquests equilibris són especialment complexos i difícils de mantenir al llarg del temps. Els cicles de la mobilització social i els de la participació ciutadana en cultura van i venen marcats per dinàmiques difícils de predir com són l'expressió del descontentament col·lectiu o l'impacte al territori de la superposició d'agressions sistèmiques. A més a més, la participació ciutadana en la vida cultural també està condicionada per processos biogràfics, com són el moment del cicle vital en què es troben les persones. Moltes juntes d'entitats culturals es troben amb problemes per renovar càrrecs i comptar amb grups socials que es troben en les franges d'edat de tenir fills o consolidar-se professionalment. Aquestes entitats es troben que han d'organitzar vocalies i comissions comptant sobretot amb les hores i la militància de persones en altres grups d'edat que els esmentats. Si els cicles de la participació associativa estan ja de per si marcats per la precarietat i la inestabilitat, quan passem per llinars d'excepcionalitat el sacseig s'amplifica. Esdeveniments com els associats a la pandèmia afecten de manera directa com la participació popular en cultura o les formes comunitàries de vincle democratitzador a

nivell local es manifesten i es reproduïxen. En primer lloc, resulta interessant ressaltar com l'excepcionalitat de l'experiència del confinament es va traduir en postures de replantejament personal i integral dels motius, i la centralitat de la militància en la vida de les persones.

“[...] sí que el confinament ha afectat el vincle. Ens ha afectat el vincle a tot, el vincle amb l'escola, el vincle amb l'Ateneu, amb la feina, si has pogut fer teletreball... El confinament ha afectat el vincle. També ha posat la vida molt més al centre del que estava. Jo crec que molts de nosaltres hem pogut dimensionar la vida sense estar vuit hores fora a la feina. El que passa és que la vida ha agafat tanta presència, que a vegades havies de treballar a casa amb els dos nens a dins, però ha fet un equilibri de coses, aleshores, sobretot ha afectat el vincle. El vincle amb el social. En el vincle amb el social la pandèmia, òbviament, ha tingut un impacte. Si disminueix la teva presència física, que és el que et fa tenir compromís amb algú, que és el que et fa participar i estar present, hi ha menys compromís i hi ha menys participació. Aleshores, necessitem tornar a generar experiències col·lectives on vincular-nos. I fins que no puguem tornar a obrir obertament sense històries i sense restriccions, sense cites prèvies, serà difícil recuperar aquest vincle. Paral·lelament, hi ha molta gent que s'ha vinculat virtualment, que és curiós, però gent que no tenia la disponibilitat d'estar present moltes hores s'ha vinculat molt més a les reunions en línia”
(Mariona Soler – Grup de treball en economia solidària i gestió comunitària de l'Ateneu Popular de 9 Barris)

La manera com els espais de gestió comunitària de la cultura s'han vist trasbalsats per la pandèmia es pot caracteritzar, en termes generals, com a molt negativa per la centralitat que té en aquests el contacte estret entre persones, però també cal dir que en alguns aspectes excepcionals ha servit per replantejar coses. Com hem vist, les pràctiques de cultura comunitària s'han vist negativament afectades pel que fa a la pèrdua de la proximitat física, associada a les mesures de distanciament de cossos i a la interrupció de moltes de les seves activitats regulars basades, precisament, en el foment dels vincles de contacte estret. A la importància de la proximitat física en la consolidació de les aliances veïnals i el sentiment de pertinença als espais i els projectes, s'afegeix la dificultat, també, que moltes de les activitats quotidianes s'han vist suspeses o posposades *sine die*. Cal remarcar que no tots els espais de gestió comunitària de la cultura cobreixen el mateix tipus de necessitats de la població del seu territori, o no tots són igual d'essencials en garantir l'existència espais de trobada desmercantilitzats per part de la població. L'aturada de l'activitat presencial del Casal del Pou de la Figuera, al barri de Santa Caterina de Ciutat Vella, per exemple, considerant les característiques sociodemogràfiques de les persones que li donen sentit a través d'activitats, té uns efectes psicosocials que no són equiparables a l'aturada de l'activitat d'un centre cívic en un altre barri de la ciutat. En aquest marc concret, aquelles activitats a l'exterior que van poder burlar les mesures de distanciament físic es van veure enfortides, en especial l'activitat al voltant dels horts urbans identificats com els espais verds especialment cobejats en els centres urbans més densos, en serien l'excepció paradigmàtica.

“[...] en aquest inici del confinament què va passar? Que en el moment en què pràcticament no podíem sortir de casa o podíem sortir de casa només a fer algunes coses, a poc a poc d’una manera més regulada o més al·legal, l’hort es va anar convertint en allò que no podíem tenir al casal. És a dir, aquest punt de trobada, aquest punt de suport a aquestes persones que necessitaven aquest vincle que no podien trobar presencialment amb pràcticament ningú el va suplir l’hort i va incrementar el nivell de participació d’una manera brutal. És a dir, comprovable a través del grup de Whatsapp que tenen de funcionament però comprovable també en el dia a dia. S’hi acostava més gent. Gent que deia que portava temps vivint al barri que s’adonava que era la part verda a la qual podien accedir vivint al centre de Barcelona. Això ens va permetre salvaguardar aquests punts de contacte i de relació, i ens trobàvem a l’hort. De fet, al llarg de tot 2020, sobretot quan es van relaxar una mica les mesures, seguíem no podent trobar-nos dins el casal, perquè era tot tan encotillat. Nosaltres no funcionem amb inscripcions, funcionem sota el principi de la lliure circulació, aleshores no hi havia aquesta interacció entre activitats, amb les seves trobades improbables. Això ho estem recuperant just ara. Al final del curs passat i l’inici d’aquest... Estan començant a passar les coses que passaven abans. Aleshores, l’hort ha sigut una mica la salvació en tot aquest temps. Ha crescut amb moltes coses, ha sostingut participació. Des d’aquest punt de vista de poder-se trobar, de poder-se cuidar, ha sigut un tresor” (Aidà Almiral – Casal del Barri del Pou de la Figuera)

Un altre efecte positiu que s’ha observat en els grups de debat en els quals hem participat ha estat derivat de la digitalització a marxes forçades dels mecanismes de gestió i coordinació de projectes i activitats. En moltes associacions de tipus cívic o cultural s’ha donat la paradoxa que les comissions de treball en línia han comportat la identificació de rutines obsoletes com el presencialisme i “l’assembleacentrisme” de moltes d’aquestes entitats.

5. El treball en xarxa per a la definició de mètriques comunitàries

La literatura sobre innovació social ha promogut l’ús de l’expressió de la governança lligada a la base (*bottom-linked governance*) per superar les dicotomies de les polítiques socials urbanes de dalt a baix, o el simplisme de només avaluar les iniciatives de transformació social com a vàlides si provenen d’una genuïna empena arran de terra. Amb l’expressió de governança “lligada a la base” o democratitzadora es poden identificar molts dels partenariats públics, comunitaris i cooperatius que s’han desenvolupat a la ciutat de Barcelona durant la darrera dècada i que han tingut en la Plataforma de Gestió Ciutadana un actor central. La Plataforma de Gestió Ciutadana va ser creada el 2009 entre entitats veïnals implicades en negociacions amb l’Ajuntament per ser reconegudes com a adjudicatàries de la cessió d’espais amb un estatus que valorés positivament el seu rol crucial com a entitats articuladores de la cohesió social urbana més enllà de la simple consideració d’entitats prestatàries de serveis de dinamització cultural.

“[...] Entenem gestió ciutadana perquè el nom de gestió cívica és el que utilitza l’Ajuntament, però és una

fórmula que fa temps que vam deixar enrere per les connotacions que tenia amb el reglament d'ordre cívic. I el tema de la gestió ciutadana és la gestió d'un equipament o d'un servei públic per part de la ciutadania. (...) L'ajuntament té la necessitat d'etiquetar aquests equipaments. Nosaltres voldríem que aquestes etiquetes fossin molt més flexibles, hi ha centres cívics, fàbriques de creació, casals de barri, casals de joves, però també hi ha serveis concrets, punts d'informació, escoles de gent gran, i també hi ha equipaments sectorials com podria ser joventut, Torre Jussana, etcètera; aleshores, és veritat que la gestió cívica o ciutadana a Catalunya i a Barcelona fa molts anys que es fa, però, d'alguna forma, reglamentada en un marc normatiu. A Barcelona hem tingut la sort de tenir un paraigua, que tenim des de l'any 92, que és la Carta Ciutadana i que s'ha anat desenvolupant, i que des de 2009 que hi ha la Plataforma de Gestió Ciutadana, que hem entrat a una negociació amb l'Ajuntament que durant tres o quatre anys es van aconseguir uns avenços per tenir un marc normatiu que fa que, en aquests moments, hi hagi més de noranta equipaments o serveis de gestió ciutadana que estan gestionant una seixantena d'entitats veïnals. Aquest marc és precari, d'una banda es basa en un element que és la conceptualització. Tenim un document polític, després, un marc de bases i convenis de gestió ciutadana, que està facilitant que això es desenvolupi. Però, d'altra banda, necessitem d'una administració que sigui còmplice i que cada cop que demanem que aquesta institució varïi una mica i que en lloc que ens tuteli o ens vigili ens acompanyi en aquest procés. I hem de dir que en aquests anys hem tractat amb diferents tipus de governs i la gestió

ciutadana està acceptada per diferents colors. Aquí, a la ciutat, està garantit; en altres llocs d'Espanya, no és el cas, i això és una tendència que pot canviar, amb la qual cosa requereix sempre una demanda, una vigilància i una reivindicació per part de la ciutadania del que aquesta necessita” (Enric Capdevila – Casa Orlandai i Plataforma de Gestió Ciutadana)

Pel que fa als efectes de la pandèmia sobre aquests espais, cal destacar que la situació d'excepcionalitat ha ressaltat la importància d'articular territoris autoorganitzats, dinàmics i capaços d'adaptar-se a escenaris canviants. En aquesta identificació es potencia el paper que tenen en la construcció d'aquests entorns de governança col·laborativa els espais de gestió comunitària. Es pot afirmar que la pandèmia, malgrat que en molts sentits ha dinamitzat la participació de proximitat en el si d'aquestes institucions del comú, ha posat de manifest la importància de l'articulació associativa com a entitats de segon i tercer grau que en molts casos representen.

“[...] El repte que tenim és passar a treballar, no en el marc del conveni i del que ens acota l'Administració, sinó en allò que el territori necessita i vol. I posar al servei del territori els recursos i les infraestructures personals que tenim a l'abast en el territori. I cada territori té una dinàmica i unes necessitats diferents. [...] En aquest barri, per exemple, mai no hem tingut un pla comunitari, perquè no ens el mereixem. I, aleshores, bé, arran de la covid hem muntat una taula social que ha servit per posar en relació, doncs, centres de dia, AFA, altres dinàmiques que hem d'aconseguir que aquest

melting pot pot cohesioni, es condensi. Cada districte, cada barri té la seva dinàmica, però sí que és veritat que hem d'aconseguir reforçar el comunitari, som més interdependents entre nosaltres, necessitem crear estructures més enllà del ritme de l'Administració, que es demostra que sempre va a contrapeu” (Enric Capdevila – Casa Orlandai i Plataforma de Gestió Ciutadana)

L'exploració respecte d'això, el sector fa temps que l'aborda al voltant de l'articulació sociopolítica de la Xarxa d'Espais Comunitaris, que té vocació catalana i agrupa més entitats que les estrictament reconegudes com a “gestores cíviques” per part de l'Ajuntament de Barcelona. El rol que la Xarxa d'Espais Comunitaris, ja des d'abans de la pandèmia, ha tingut en la definició d'una eina útil per a la mesura de l'impacte sociocomunitari dels projectes culturals és digne d'estudi i atenció.

El Balanç Comunitari⁵, desenvolupat per un grup de treball entre 2017 i 2020 com una bateria d'indicadors seguint el model del Balanç Social de la Xarxa d'Economia Solidària, ha estat especialment reprès pel treball en xarxa del sector un cop s'han recomençat les activitats presencials després de la pandèmia i podria tenir un paper molt pràctic en la consolidació de partenariats públicocomunitaris. Per entendre la utilitat d'aquesta eina de mesura cal entendre també la història de governança entre l'administració local barcelonina i l'anteriorment esmentada Plataforma de Gestió Ciutadana de Barcelona, una entitat de segon grau

que agrupa les plataformes veïnals amb vocació d'autonomia organitzativa i embrancades en la gestió comunitària de recursos, serveis i infraestructures públiques.

“[...] i aleshores vam fer la Xarxa d'Espais Comunitaris, i allà la centralitat de tot va ser: necessitem definir què és el projecte de gestió comunitària basant-nos en les pràctiques que ja fem. Perquè ara l'Ajuntament està començant a dir que vol titi-tatà, gestió comunitària, titi-tatà, i s'està començant que si la cogestió, que si la gestió col·laborativa..., i s'està perdent l'essència del que nosaltres entenem que són les bases de la gestió autònoma, i basant-nos en a les pràctiques vam definir el balanç comunitari. El balanç comunitari és la fase final d'indicadors que et permet poder autoavaluar-te si les teves pràctiques tenen una qualitat comunitària, sí? Però és que abans de fer el balanç vam fer un recull de pràctiques comunitàries dels nostres projectes. I això ens va anar molt bé per poder fer una conceptualització del que enteníem per gestió comunitària. I, aleshores, a través de la Plataforma de Gestió Ciutadana, vam fer la conceptualització del conveni de gestió cívica, que era la part normativa que ens emparava, però, d'altra banda, a través de la Xarxa d'Espais Comunitaris, vam fer el relat del discurs de les pràctiques de gestió comunitària” (Mariona Soler – Grup de treball en economia solidària i gestió comunitària de l'Ateneu Popular de 9 Barris)

És en aquest sentit que podem constatar, com assenyalen Font, Ojeda i Urbano (2015), que les experiències de gestió comunitària a l'entorn de la cultura ofereixen un camp per

5. Es pot consultar la campanya per a l'aplicació del Balanç Comunitari 2022 per part de la XES a <https://xes.cat/2022/05/17/arrenca-la-campanya-de-balanc-comunitari/>.

a l'experimentació d'espais que va més enllà del tàndem institucions/mercat. La comissió de comunicació de la Xarxa d'Espais Comunitaris (2022) ressalta que per entendre econòmicament els projectes de gestió comunitària cal separar-se de la mirada lligada al benefici privat. L'intercanvi econòmic no és el mòbil de moltes de les accions que es desenvolupen en aquest tipus d'espais. Això, però, no vol dir que siguin espais lliures de les dinàmiques de precarietat pròpies del capitalisme social i tan arrelades en el si de les indústries culturals. La manera com aquests entorns es relacionen amb aquestes dinàmiques, —el “com” les tenen en compte per contrarestar-les—, els mecanismes que trien per establir criteris de selecció de proveïdors o per promoure determinades condicions laborals, per exemple, és precisament allò que els defineix.

D'altra banda, el treball militant, activista o voluntari que permet fer funcionar espais de gestió comunitària de la cultura és molt sovint invisible i, per tant, requereix esforç per fer-lo emergir. Amb la intenció de dotar-lo de sentit i posar en relleu la seva aportació, diverses iniciatives que en depenen directament han donat molta importància al fet de promoure eines com el balanç comunitari. L'eina del balanç comunitari desenvolupat per la XEC ha estat promoguda i assajada, al voltant del Programa de Patrimoni Ciutadà de Barcelona, de l'Ajuntament de Barcelona, coordinat per la cooperativa la Hidra. Laia Forné i Mauro Castro (2022), han explorat al voltant d'iniciatives com el cas de Can Batlló les mètriques d'impacte amb les quals es pot valorar el que aporten els acords de gestió comunitària en comparació amb els partenariats entre administracions públiques i empreses

privades. En aquest sentit, apunten a la importància de desenvolupar les mètriques que fan ressaltar l'impacte social i comunitari com una estratègia d'institucionalització clau per a la defensa dels béns comuns, especialment en l'àmbit cultural urbà.

Per a la recuperació i conservació dels bens comunals, més enllà de l'existència d'una normativa capaç de sostenir la regulació al voltant de la no-apropiació privada del béns comuns, que és un punt sensible, cal també donar suport a aquesta normativa amb mecanismes de mesura dels impactes positius i diferencials dels acords de governança representats pels partenariats públicocomunitaris cooperatius. Això és el que està en joc en la institucionalització de mètriques que ressaltin aspectes com el valor d'ús públic que tenen aquests entorns organitzatius, i que separin l'avaluació de l'agència gestora de la simple minimització de costos.

6. Cap a la construcció d'ecosistemes locals per la democratització econòmica

El vincle entre gestió comunitària i democratització econòmica no només es resumeix en el fet que molts espais de gestió comunitària de la cultura donen lloc i es basen en l'articulació d'economies comunitàries que obvien les formes d'estímul capitalista basades en el lucre privat i procuren la defensa dels béns comuns. El moviment al voltant de l'economia solidària i la seva vinculació a aquestes trames comunitàries de cultura emancipadora porta lligada la reflexió sobre la complementarietat entre iniciatives i la interseccionalitat entre lluites socials. Com destaca l'Ivan Miró, els projectes culturals de gestió comunitària són iniciatives que connecten i reactiven altres

models de fer ciutat i articulen formes de democràcia cooperativista, i també reinventen noves mutualitats comunitàries (Miró, 2018). La diversitat d'usos i formes organitzatives a les quals poden arribar a oferir alberg aquest tipus d'iniciatives és un dels seus trets característics. Són espais o projectes d'experiències que propicien l'adaptació a certa modularitat d'aplicacions i que es veuen avesades a la transformació contínua, la mirada holística i la coconstrucció associativa. Apleguen agents de canvi amb múltiples àrees d'activitat, el treball conjunt dels quals redunda en el cultiu de l'empoderament popular, l'autonomia crítica i la resiliència comunitària. Un treball en comú que pot prendre diferents formes i encaixos organitzatius.

A això, si hi ha una reivindicació de política pública comuna i transversal que ha tingut una mirada sintètica compartida pels diferents sectors culturals, i més enllà d'aquests, és la reivindicació en favor de la renda bàsica universal i incondicional. Aquesta mesura de política pública predistributiva que podria travessar totes les àrees d'activitat cultural, però que, com dèiem, va molt més enllà d'aquestes, va emergir en forma de clam per part del sector cultural durant els moments més crus del confinament. Com a exemple d'això, hi ha el manifest publicat l'abril de 2020 i signat per més d'un centenar d'entitats i persones treballadores en cultura a la web de Nativa. Des de la perspectiva dels treballadors culturals —en un sentit molt més ampli que el purament vinculat a l'art participatiu o a l'acció comunitària—, una mesura com la renda bàsica universal aborda problemes de fons del sector cultural i artístic i es percep com una autèntica política de foment cultural.

Entre aquests problemes cal destacar el posicionament ambigu i molt difícil, sovint, de discernir entre la postura o posició del voluntari o l'activista polític, d'una banda, i la posició de l'empresari o emprenedor social en l'àmbit artístic o cultural, de l'altra. Molts grups i persones vinculades a l'àmbit de la gestió comunitària de la cultura veuen com a problemàtic el fet que la seva pròpia sostenibilitat econòmica personal giri al voltant de l'intercanvi comercial associat a l'activitat cultural. El fet que moltes de les persones que treballen al voltant d'aquests entorns de gestió comunitària de la cultura sovint es troben amb diferents barrets que barregen militància i activitat professional és, sense cap mena de dubte, una de les fonts de maldecaps i malentesos que una mesura com la RBU podria ajudar a afrontar.

“Ens calen iniciatives que imaginin, expressin i impulsin horitzons que vagin més enllà del sistema injust i insostenible existent, com ja s'expressava i es tornarà a manifestar des de tants col·lectius i indrets del planeta abans de la crisi de la covid-19 i que, no obstant això, en la desescalada, alguns semblen mirar com si es pogués restablir” (Manifest 2020 - Gent que treballa en cultura, per una renda bàsica universal i incondicional. Nativa. cat)

En un moment en què les emergències es multipliquen de manera accelerada resulta urgent valorar com la cultura comunitària, els espais, els projectes i les persones que la faciliten, reaccionen a les condicions de vulneració de drets, d'increment de les desigualtats socials i crisi polièdrica pròpies del capitalisme del desastre. En aquest article ens hem proposat ressaltar que és necessari

l'acompanyament i l'estímul de processos culturals comunitaris perquè, entre moltes altres coses, la resiliència urbana i les iniciatives d'economia democratitzadora puguin créixer i enriquir-se mútuament i servir de palanca per fer front als reptes sistèmics que tenim al davant.

Això creiem que passa cada dia més per la construcció de xarxes de suport mutu i entorns educadors, així com per l'autoorganització social davant els problemes, les incapacitats i les emergències a què ens enfrontem cada cop amb més urgència. D'altra banda, com hem procurat mostrar, la pandèmia ha tingut un impacte devastador en moltes de les programacions d'aprenentatge col·lectiu que es donaven en entorns vinculats a l'art participatiu i l'acció comunitària.

La presència als entorns veïnals i l'espai públic de processos comunitaris creatius que sostinguin i reproduïxin la vida de manera decidida, creiem que demana, a part d'equipaments i recursos econòmics, un enfortiment conceptual i una aposta ferma a nivell sociopolític en favor de l'acció comunitària com una forma de política social preventiva absolutament necessària. Per ara, a casa nostra, l'aproximació a l'acció comunitària és purament paliativa en contextos de conflicte. És en aquest sentit que aquest article planteja el foment de l'autonomia de base i la creativitat col·lectiva com elements bàsics al servei de la convivència, la transformació social i la democràcia econòmica. Una aposta que ha de passar per un reconeixement estable i continuat en forma de millora de les condicions laborals als professionals del sector de l'acció i la mediació

comunitària que es troben en una situació d'excepcionalitat permanent, afectats per processos precaritzadors d'externalització de les polítiques públiques i condicions d'existència que no es corresponen amb el seu paper essencial en el manteniment de la cohesió social urbana i el foment de la transició ecosocial.

La manera com els poders públics reconeixen els espais i les experiències de gestió comunitària, mitjançant projectes de proximitat, convenis de manteniment i consolidació o a través de la introducció de la dimensió comunitària en acords de gestió participada són temes clau sobre els quals diferents actors del sector fa temps que raonen críticament. Més enllà de garantir i ampliar la dotació de recursos econòmics per aquests espais, creiem que cal posar en valor com el treball en xarxa dels actors existents al territori entorn d'aquestes experiències afavoreix la conceptualització d'una economia plural i transformadora que qüestiona la dicotomia públic/privat, amb la introducció de les dimensions comunitària i cooperativa en la consideració dels agents socialment transformadors. Els instruments de mesura que el sector ha desenvolupat per visibilitzar la seva importància, com el balanç comunitari o les mesures polítiques que van a l'arrel del problema, com és el cas de la renda bàsica universal, són eines que cal considerar per encarar el futur immediat.

Bibliografia

AGÈNCIA CATALANA DE NOTÍCIES (ACN) (2020). "El Homrani diu que el nou pla estratègic de serveis socials serà "més preventiu i més comunitari"

Social.cat. El diari digital de l'acció social de Catalunya <https://www.social.cat/noticia/13418/el-homrani-diu-que-el-nou-pla-estrategic-de-serveis-socials-sera-mes-preventiu-i-mes-comun>.

BARBIERI, N. (2022). "Equitat i desigualtats en el dret a participar en la vida cultural de la ciutat: reptes públics i comunitaris" a Eizaguirre, S. i Rodrigo, J. (eds.), *Perquè tot és de tothom. Gestió comunitària de la cultura i economia solidària*. Barcelona: Editorial Icària. Xarxa d'Economia Solidària.

FONT, J., OJEDA, H., URBANO, X. (2015). "La gestió comunitària dins l'economia social i solidària", *Nativa. Música i cultura vistes des de Barcelona*. <http://www.nativa.cat/2015/03/1a-gestio-comunitaria-dins-leconomia-social-i-solidaria/>.

FORNÉ, L.; CASTRO, M. (2022). "Noves mètriques i valors per a una institucionalitat públicocomunitària: Algunes propostes des de l'experiència del programa de Patrimoni ciutadà" a Eizaguirre, S. i Rodrigo, J. (eds.), *Perquè tot és de tothom. Gestió comunitària de la cultura i economia solidària*. Barcelona: Xarxa d'Economia Solidària, Editorial Icària.

GRUP DE TREBALL DESBORDES EN CULTURA (2017). *Desbordar Barcelona. Un relat alternatiu de la cultura a la ciutat*. Barcelona: Pol-len Edicions i La Ciutat Invisible.

HIDRA, LA I ARTIBARRI (2018). "Gestió comunitària de la cultura a Barcelona". Barcelona: Institut de Cultura de Barcelona.

NOGALES MURIEL, R. (2022). "Consolidar la cultura comunitària para una vida más digna y sostenible". 14/03/2022. *El Salto Diario* <https://www.elsaltodiario.com/mecambio/consolidar-la-cultura-comunitaria-para-una-vida-mas-digna-y-sostenible>.

MIRO, I. (2018). *Ciutats cooperatives. Esbossos d'una altra economia urbana*. Barcelona: Icària.

MURGA, LA. (2020). "Gent que treballa en cultura, per una renda bàsica universal i incondicional" 30/04/2020 *Nativa, música i cultura vistes des de Barcelona*. <https://nativa.cat/2020/04/gent-que-treballa-en-cultura-per-una-renda-basica-universal-i-incondicional/>.

PLATAFORMA DE GESTIÓ CIUTADANA (2012). *Plataforma de Gestió Ciutadana*, <https://educaciotransformadora.files.wordpress.com/2012/01/presentacic3b3-pgc-1.pdf>.

RED DE ESPACIOS Y AGENTES DE CULTURA COMUNITARIA (2022). "Manifiesto en defensa de la cultura comunitaria, sus gentes y sus espacios", <https://reacc.org/manifiesto-en-defensa-de-la-cultura-comunitaria-sus-gentes-y-sus-espacios/>.

VV.AA (2020). "En defensa -ara més que mai- de l'acció socioeducativa, sociocultural i comunitària". Manifest #AccióComunitàriaAra. 19 juny 2020. Associació Catalana professionals Antropologia. Associació Catalana de professionals de les polítiques de Joventut. Associació de professionals de la Dinamització Social Digital. Coordinadora per l'Animació Sociocultural de Catalunya. Artibarri, Comunitats creatives per al Canvi Social. Professionals de la Gestió Cultural. Col·legi d'Educadors i Educadors Socials de Catalunya. Col·lectiu de Professionals del Treball Comunitari. https://ceesc.cat/documents/Comunicats/2020_07_09_AccioComunitaria.pdf.

XARXA D'ESPAIS COMUNITARIS, CULTURA COOP (2022). "Aliances i transparència en l'economia i la gestió comunitària". *La Directa*, 28/2/2022. <https://directa.cat/aliances-i-transparencia-en-leconomia-i-la-gestio-comunitaria/>.